

کارکردهای تربیتی خانواده

بر مبنای تحلیل محتوای ادعیه رضوی علیه السلام^۱

محمد عترت دوست^۲

چکیده

هدف پژوهش حاضر، تبیین مؤلفه‌های خانواده مطلوب و کارکردهای تربیتی آن در راستای رشد و اعتلای انسان از منظر امام رضا علیه السلام است. در این پژوهش از روش «تحلیل محتوا» با دو رویکرد کمی و کیفی استفاده شده و جامعه آماری آن شامل ۱۰۴ دعا از کتاب «الصحیفه الرضویه الجامعه» است. برای تحلیل کمی، تمامی ادعیه بر مبنای مضامین خانواده مورد تحلیل قرار گرفته و مقولات و زیرمقولات مرتبط با موضوع پژوهش نیز احصاء و استخراج شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که مجموع ادعیه امام رضا علیه السلام در زمینه موضوع پژوهش قابل طبقه‌بندی در چهار محور «تشویق به تفکر در مسائل اخلاقی»، «آموزش محبت و مهرورزی»، «آموزش حقوق اجتماعی» و «عینیت بخشی به آموزه‌های تربیتی با معرفی اهل بیت علیهم السلام به عنوان الگو» است. همچنین نتایج به دست آمده نشان می‌دهد رویکرد غالب این ادعیه، آموزشی بوده و یکی از مهم‌ترین موضوعات آن، توجه به نهاد خانواده و جایگاه آن در جامعه اسلامی برای تربیت و ارائه راهکارها و کارکردهای آن است.

واژگان کلیدی

کارکردهای تربیتی، نهاد خانواده، امام رضا علیه السلام، ادعیه رضوی علیه السلام

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۱۲؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۰۳/۱۲.

dr.etratdost@gmail.com

۲- دکترای تخصصی علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق علیه السلام تهران، ایران.

بیان مسئله

خانواده کانون مقدسی است که در سایه پیوند زناشویی دو انسان از دو جنس مخالف پایه‌گذاری شده و با پیدایش و تولد فرزندان کامل‌تر می‌شود. خانواده از نخستین نظام‌های نهادی عمومی و جهانی است که برای رفع نیازمندی‌های حیاتی و عاطفی انسان و بقای جامعه ضرورت تام یافته و آرمانی است که خانواده‌های اسلامی باید آن را عینیت بخشند و صلاحیت الگویی اسلام را برای تربیت افراد شایسته به جهانیان اثبات کنند.

دین مبین اسلام خانواده را از مهم‌ترین و اساسی‌ترین واحدهای اجتماعی می‌داند که بنای آن بر الفت، همدلی و همدمی استوار شده و محبوب‌ترین بناها در پیشگاه خداوند است. روابط آن بر مودت و رحمت پایه‌گذاری شده و گرمی کانون خانواده مورد توجه عمیق اسلام است. "تعالیم اسلامی نیک‌بختی و سعادت زوجین را در سایه عقد و پیمان ازدواج با در نظر داشتن معیارهای انتخاب همسر تضمین می‌کند. اسلام زندگی خانوادگی را بر مبنای حقوق و مسئولیت قرار می‌دهد و در آن وظیفه هریک از اعضا معلوم و مشخص است. در عین آنکه گذشت و فداکاری زوجین برای گرمی کانون و استواری آن نیز اصلی اساسی است" (صفایی‌خائری، ۱۳۸۶، ص ۳۵).

علامه طباطبایی (ره) در تفسیر «المیزان»، هنگام بررسی آیات مربوط به مسائل زندگی خانوادگی می‌نویسد: «آفرینش انسان به‌صورتی است که زن و مرد در ساختمان طبیعی بدن، مکمل یکدیگرند و هریک به تنهایی ناقص و محتاج دیگری است. این نیاز و احتیاج موجب می‌شود که زن و مرد به‌سوی یکدیگر حرکت کرده و بدین طریق، سکونت و آرامش یابند» (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۴، ص ۲۸۵).

در زبان فارسی واژه خانواده به معانی اهل و عیال، خانه، اسباب خانه، خویشان و خاندان به‌کار می‌رود. در زبان عربی نیز کلماتی مانند أسرة و اهل‌البیت معادل این واژه است و به‌معنی عشیره و نزدیکان مرد (ابن‌منظور، ۱۴۰۵ هـ ج ۱۱، ص ۳۹)، افراد ساکن در خانه مرد (فراهیدی، ۱۴۱۰ هـ ج ۴، ص ۱۹) و نیز سپرآهنین (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ هـ ج ۶، ص ۳۵۹) آمده است.

واژه خانواده در لغت به معنی "مجموعه روابط بین والدین و فرزندان، افراد خانه، تمام اولاد نیاکان، گروهی از افراد دارای صفات مشترک، دسته‌ای از گیاهان یا حیوانات مرتبط به هم" (پرسال^۱، ۲۰۰۱، ص ۳۴۵) و گاهی "گروهی شامل یکی از والدین یا هر دو آن‌ها و فرزندان به‌همراه اعضای دیگر خانواده است" (فرانکنا^۲، ۲۰۰۰، ص ۵۵۴).

1- pearsal
2- Frankena

این واژه از "لغت یونانی «Familia» و «Famulus» به معنی مستخدم و برده گرفته شده و به نوعی اتحاد خانگی اطلاق می‌شود که افراد و برده را با هم دربر می‌گرفت. در برخی فرهنگ‌ها این مفهوم شامل اموال خانه نیز بوده و به این ترتیب در یک اتحاد خانگی به جای پیوند خونی اعضای خانواده، تعداد افراد دخیل در امر تولید مهم بوده است" (عزاززی، ۱۳۷۶، ص ۱۰). در علم جامعه‌شناسی نیز خانواده، نوع خاصی از خانوار است که دست‌کم از دو نفر تشکیل شده و اساس شکل‌گیری آن ازدواج است.

خداوند به عنوان «رب العالمین» به‌شخصه تربیت هر موجودی را عهده‌دار شده و تمامی مخلوقات را با طبیعت‌های مختلف‌شان به‌سوی کمال لایق خود پیش می‌برد و فیض خویش را به‌قدر استعداد و به‌فراخور حال آنان به‌سوی آن‌ها سرازیر می‌کند. اما درخصوص انسان بر او منت گذاشته و قسمتی از کار خود در تربیت را به او واگذار کرده و انسان را در انتخاب خیر و شر، مختار گردانیده است.^۱ خداوند در نظام تربیتی خویش، انسان را به‌عنوان عصاره هستی آفرید و تکریمش کرد^۲ و بالاترین ظرفیت‌ها و استعدادها را به او بخشید تا کمال انسانی را در سایه بندگی و عبادت خداوند به دست آورد^۳ به‌طور کلی روش‌های تربیتی متعددی از جمله روش‌های اخلاقی، عرفانی، فلسفی و تجربی وجود دارد که هر کدام از آن‌ها کارکردهای خاص خود را دارند.

در روش اخلاقی برای دور کردن مردم از صفات بد و نزدیک کردن آن‌ها به فضیلت‌ها، صفات نیک و بد یک‌به‌یک مورد بررسی قرار می‌گیرند. با تکیه بر آیات قرآنی و احادیث اسلامی، محاسن و معایب هر کدام از این صفات، به‌ویژه نتایج و عواقب هر یک از آن‌ها در آخرت (چه عذاب جهنم و چه نعمت‌های بی‌پایان بهشت)، مورد توجه قرار می‌گیرد. ضمن اینکه هر کدام از آن‌ها به یکی از احکام پنج‌گانه دین متّصف می‌شود و با این تقسیم‌بندی در دایره احکام و مسائل فقهی وارد شده و بیشتر حدود عملی آن مورد نظر قرار می‌گیرد. درحالی‌که جنبه نفسانی آن چندان مورد اهتمام نبوده و گاه قابل عفو نیز معرفی می‌شود (انصاری، ۱۳۷۱، ص ۱۹۸).

اما براساس روش‌های عرفانی، بی‌آنکه بر روی تک‌تک صفات انگشت گذاشته شود، تکیه اصلی بر تصفیه باطن و قطع ریشه‌های صفات بد و ایجاد فضیلت‌های انسانی از طریق معرفت نفس، خدا و

۱- «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان، ۳).

۲- «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء، ۷۰).

۳- «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (فاریات، ۵۶).

انقطاع کامل از غیر اوست. در این شیوه پیش از آنکه توجه به پیامدهای اخروی آن معطوف شود، به اصل کمال انسانی که شناخت واقعی خود و خداست، اهتمام داده شده و بر عنصر محبت و عشق به مبدأ وجود، تکیه می‌شود. اما در روش‌های فلسفی، مبارزه با ردیلت‌های اخلاقی و تحقق کرامت‌های انسانی از طریق ابزار عقل و با تعقل درباره خوبی و بدی افعال صورت می‌گیرد. همچنین با توجه به این که صفات پسندیده، امور وجودی بوده و از آثار وجود است و صفات بد اموری عدمی هستند، وجود، خیر محض بوده و شایسته است که انسان رو به سوی آن باشد. هرچه شخص بتواند خویش را از عدم دور کرده و به وجود نزدیک کند، کامل تر خواهد شد (انصاری، ۱۳۷۱، ص ۳۰۳).

در پایان باید از رویکرد تجربی نیز نام برد که امروزه به‌عنوان طریقه‌ای نوپا و نوظهور مطرح است و روان‌شناسی جدید و متولیان امور تعلیم و تربیت مروج آن هستند. "در این روش بیشتر بر روی ضررهای جسمی، رفاه تن و موفقیت‌ها و شکست‌های اجتماعی تکیه می‌شود و نقش آمار و نمونه‌دهی در آن حائز اهمیت است" (حسینی‌دهشیری، ۱۳۷۰، ص ۵۷).

اگرچه درخصوص روش‌های تربیتی به‌کار گرفته شده توسط ائمه اطهار علیهم‌السلام پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته، اما به نظر می‌رسد درخصوص ابزار تبلیغی و فرهنگی «دعا» و کارکردهای آن در حوزه تربیت، پژوهش گسترده‌ای انجام نشده و همچنان این روش را در حوزه مکتب‌های تربیتی وارد نکرده‌اند. این در حالی است که زبان «ادعیه» دربردارنده تمامی این مشرب‌ها و روش‌ها است؛ چرا که در دعا هم به نتیجه اخروی، ثواب و عقاب مترتب بر اخلاق و رفتار اشاره شده، هم به عنصر محبت، انس با خدا، توجه دادن به معرفت نفس و عرفان الهی و هم به حسن و قبح افعال و آثار اجتماعی و نتایج بار آمده از آن در زندگی دنیا توجه می‌شود و با این ترکیب سالک را با قدرتی تمام، به‌سوی فضیلت‌ها سوق داده و از پلیدی‌ها دور نگه می‌دارد.

امام خمینی علیه‌السلام به‌عنوان ادامه‌دهنده راه و منهج تربیتی ائمه اطهار علیهم‌السلام در جامعه اسلامی، از دعا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد تغییر و تحول در انسان یاد کرده و می‌فرماید: «هرچه مسائل بخواهید در این ادعیه هست. زبان ادعیه با زبان عادی‌ای که احکام می‌خواهند بگویند، دوتا است. زبان ادعیه با زبان فلسفه هم دوتا است. با زبان عرفان علمی هم دوتا است. یک زبان دیگری است، مافوق این‌ها... . زبان اثرگذار و متحول‌کننده‌ای است» (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۲۱۱).

براین اساس می‌توان روش دعا را «منهج اسلامی» نام‌گذاری کرد که تلاش دارد با زبانی خاص و اثرگذار و درعین حال ملموس و عینی به تربیت انسان پرداخته و از این رهگذر سبک زندگی اسلامی را در جامعه نهادینه کند که تجلی عینی آن در ادعیه رسیده از امامان معصوم علیهم‌السلام متبلور است. در ادامه برای اثبات مدعای خود به تحلیل محتوای ادعیه امام رضا علیه‌السلام پرداخته و از خلال نتایج

به دست آمده از آن، الگوهای تربیتی به کار گرفته شده توسط ایشان را در این روش تربیتی معرفی می‌کنیم. همچنین نقش، کارکردها و شیوه‌های تربیتی خانواده را مبتنی بر آموزه‌های آن حضرت برداشت خواهیم کرد؛ چرا که ایشان به عنوان یکی از اندیشمندان و صاحب‌نظران شاخص و کم‌نظیر در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی مطرح بوده و تعلیم رفتاری و گفتاری ایشان، روشنی‌بخش راه خانواده‌ها و سایر مربیان در انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی به‌شمار می‌رود.

از جمله مهم‌ترین آثاری که به جمع‌آوری تمام ادعیه برجای مانده از آن امام پرداخته، کتاب «الصحیفه الرضویه الجامعه» است که توسط محقق فرزانه، «سید محمدباقر ابطحی اصفهانی» جمع‌آوری و تحقیق شده است. وی پس از سال‌ها تحقیق و تفحص در متون حدیثی و مقابله نسخ خطی با یکدیگر به جمع‌آوری و تنظیم این ادعیه پرداخته و در انتهای کتاب، اسناد خود را ذکر کرده است «(ابطحی اصفهانی، ۱۳۷۸، صص ۲۱۱-۱۵۰).

این مقاله قصد دارد با بررسی مضامین این ادعیه گهربار - که از این پس در این نوشتار اختصاراً «ادعیه رضویه» نامیده می‌شود - با استفاده از روشی علمی و متن‌محور به نام روش تحلیل محتوا، ابتدا یک جمع‌بندی کلی از فضای حاکم بر این ادعیه ارائه کرده و سپس به تجزیه و تحلیل گزاره‌های موجود در این ادعیه به‌ویژه گزاره‌های تربیتی آن در خصوص نهاد خانواده بپردازد.

روش پژوهش

در این مقاله برای تبیین دقیق مؤلفه‌های به کار رفته در ادعیه رضویه از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. این روش، معمول‌ترین روش تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی است و علی‌رغم شباهت‌های کاربردی، از مبنای تحلیلی متفاوتی برخوردار است. "مهارت‌های لازم برای انجام این تحقیق کیفی عبارتند از: فاصله گرفتن از موضوع و تجزیه و تحلیل انتقادی شرایط، تشخیص پیش‌داوری و اجتناب از آن‌ها، کسب اطلاعات معتبر و قابل اعتماد و تفکر انتزاعی" (استراوس و کوربین^۲، ۱۳۸۴، ص ۱۸). در "این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود؛ بنابراین این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد" (کریپندورف^۳، ۱۳۷۸، ص ۳۶). مهم‌ترین کاربرد تحلیل محتوا، توصیف ویژگی‌های پیام است. کاربرد دیگر آن، استنباط درباره

-
- 1- Contents Analysis
 - 2- Strauss & Corbin
 - 3- Krippendorff

فرستندگان پیام و دلایل یا پیش‌آیندهای آن است. تحلیل محتوا برای استنباط جنبه‌های فرهنگی پیام و تغییرات فرهنگی نیز به کار می‌رود. روش تحلیل محتوا را گاهی فن «پرسشنامه معکوس»^۱ نیز می‌نامند. پرسشنامه نامعلوم است و هدف تلویحاً یافتن این پرسشنامه براساس پاسخ‌هایی است که پیشاپیش طی خبرها، مقاله‌ها و داستان‌ها ارائه شده یا به عبارتی در این روش اسناد گفتاری چنان تحلیل می‌شوند که گویی جواب سؤال‌های این پرسشنامه هستند (عزتی، ۱۳۷۶، ص ۷۴؛ فیروزان، ۱۳۶۰، ص ۲۱۱).

جامعه آماری این تحقیق ۱۰۴ دعای موجود در کتاب صحیفه رضویه است که به ادعیه رضویه معروف است. لازم به ذکر است که تحلیل‌های استخراج شده از این ادعیه در قالب جدولی با فرمت ذیل انجام شده است (مطابق جدول شماره ۱).

جدول ۱: فرم تجزیه و تحلیل محتوای ادعیه رضوی علیه السلام

ردیف	متن دعا	قالب بیانی	جهت‌گیری	نقطه‌تمرکز	کدگذاری

پس از مطالعه انواع فنون روش تحلیل محتوا که در منابع مختلف پیرامون آن بحث شده، برای انجام این تحقیق از فن تحلیل محتوای مضمونی برمبنای واحد جمله به صورت کمی و کیفی استفاده شده و براساس آن جداول تحلیل محتوا تشکیل و سپس قالب‌های بیانی، جهت‌گیری‌ها و نقاط تمرکز هر کدام از جملات ادعیه امام رضا علیه السلام استخراج شده است.^۲

یافته‌های پژوهش

نقش خانواده در تربیت نسلی شکوفا، بالنده و رشدیافته، موضوعی انکارناپذیر است و تحقیق در آموزه‌های امام رضا علیه السلام برای دستیابی به روش‌هایی که این کانون ارزشمند را در تعلیم و تربیت فرزندان یاری می‌کند، از نیازهای جدی متریبان قلمداد می‌شود. پس از بررسی اولیه از خانواده در آثار روایی امام رضا علیه السلام روشن شد که اهمیت این نهاد مقدس و الهام‌گیری از روابط محبت‌آمیز موجود در

1- Inverse Questionnaire

۲- برای مطالعه بیشتر به کتاب قدرت نرم و دفاع مقدس تألیف جانی‌پور ۱۳۹۱ مراجعه شود.

آن، در ارتباطات اجتماعی و عنایت آن حضرت به این کانون توجهات، مسئله‌ای غیرقابل انکار است. افزون بر اینکه امام هشتم علیه السلام تلاش‌های خستگی‌ناپذیر خود را ابتدا در راستای تربیت خانواده خویش به کار بسته و به عنوان الگویی برای همه خانواده‌ها به منصفه ظهور گذاشته‌اند که در همین رابطه می‌توان به ظهور شخصیت ارزشمندی همچون امام جواد علیه السلام اشاره کرد.

۱- تشویق به تفکر در مسائل اخلاقی

اخلاق به عنوان ملکه‌ای نفسانی، عملی توأم با معرفت و آگاهی است و تربیت اخلاقی، مبتنی بر نوعی آموزش رفتاری و گفتاری است که از طریق پرورش قوای عقلی و افزایش یا اصلاح شناخت‌ها، باورها و نگرش‌ها، در نهایت منجر به پرورش فضائل و از بین بردن رذائل در انسان شده و به تعبیر دیگر، استعدادهای بالقوه فطری او را در اثر شکوفایی عقل و اندیشه، به فعلیت تبدیل کرده است. بدیهی است که در این فرایند، تأکید بر قوای عقلی انسان و تقویت آن برای تربیت و رشد و شکوفایی اخلاق او، مسئله‌ای بنیادین و بسیار مهم است.

قرآن کریم در اثر فوایدی که از تفکر برای انسان حاصل می‌شود و نیز از این رو که اندیشیدن او را به معلومات جدیدی سوق می‌دهد که در تاریکی‌های نادانی و مجهولات راهگشا بوده و در نهایت به سعادت و نجات وی می‌انجامد، مخاطبین خود را به تفکر در جهان هستی، پندگیری از سرنوشت کسانی که قواعد اخلاقی را رعایت کرده و به سعادت رسیده‌اند و نیز کسانی که از قواعد اخلاقی تخلف کرده‌اند، فراخوانده است. معصومین علیهم السلام نیز با الهام‌گیری از آموزه‌های آسمانی، به تفکر به‌ویژه در مسائل اخلاقی حوزه خانواده، دعوت و تشویق کرده‌اند. تفکر در اعمال و رفتار از نظر آن حضرات حسن و قبح اعمال را مشخص می‌کند و از این طریق، قدرت اندیشه اخلاقی را تقویت کرده و رشد می‌دهد. افزون بر اینکه تفکر و اندیشیدن، فرصت جبران اشتباهات را نیز برای انسان فراهم می‌کند (دوودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۲۵۴).

تحلیل محتوای ادعیه رضوی نشان می‌دهد که ایشان به طرق مختلف تلاش داشته‌اند تا همگان را به تعقل، تفکر و تدبیر در مسائل اخلاقی دعوت کرده تا از این طریق مبانی فکری ایشان برای حرکت به سمت فضائل اخلاقی را مهیا کنند. از جمله موضوعاتی که در ادعیه رضوی، موضوع فکر و تعقل معرفی شده، مسئله چرایی خلقت انسان‌ها به صورت دو جنس مذکر و مؤنث، ضرورت ازدواج، ضرورت تشکیل خانواده و تعقل برای تشکیل خانواده به واسطه معرفی ملاک‌های همسر شایسته برای ازدواج است. توضیح این مطالب بدین شرح است:

۱-۱- دعوت به تفکر در چرایی خلقت متفاوت انسان‌ها: مطلبی که به دفعات در ادعیه

رضویه به آن اشاره شده، تأکید بر مسئله خلقت متفاوت انسان‌ها به صورت دو جنس مذکر و مؤنث است. آن حضرت با الهام گرفتن از آیه ۱۳ سوره حجرات^۱ دائماً به این نکته اشاره دارند که خداوند متعال از خلقت این‌گونه انسان، اهدافی را دنبال می‌کرده که لازم است در مرحله اول به واسطه تعقل و تفکر، آن‌ها را شناسایی کرده و در مرحله بعد با انتخاب مسیری صحیح، در راستای اهداف خداوند از خلقت انسان حرکت کنیم.

امام رضا علیه السلام تشکیل خانواده برای رفع نیازهای اولیه انسان و حرکت به سمت تکامل و سعادت فردی و اجتماعی را یکی از اهداف خداوند از خلقت متفاوت انسان معرفی کرده و دائماً انسان را به تعقل در این مسائل دعوت کرده است. به عنوان مثال در دعای شماره ۹۰ با اشاره به آیاتی که خداوند در قرآن کریم به واسطه آن‌ها مردم را به ازدواج و تشکیل خانواده دعوت کرده، تلاش دارند تا این امور را نوعی اطاعت از دستورات الهی و حرکت در مسیر هدف خلقت معرفی کنند.^۲

۱-۲- دعوت به تفکر برای فهم ضرورت عقلانی تشکیل خانواده: در بخش ششم از

کتاب «الصهیفة الرضویة الجامعة»، ادعیه مختص به ازدواج و دعاهای ایشان هنگام اجرای خطبه عقد، زفاف و تولد فرزند درج شده که همه این امور به مسئله خانواده و اولویت و اهمیت آن از منظر امام رضا علیه السلام اشاره دارد. نکته مهم در این دعاها، اشاره به ضرورت عقلانی مسئله ازدواج و تشکیل خانواده در جوامع انسانی است. ایشان در بخشی از این دعا می‌فرمایند: «اگر درباره ازدواج و ارتباط سببی، آیه محکم و نازل شده‌ای از سوی خداوند یا سنت پیروی شده‌ای از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم وجود نداشت، باز هم قطعاً آن برکتی که خداوند در امر ازدواج قرار داده، از قبیل احسان و نیکی به خویشاوندان و آشنایی و الفت با غریبه‌ها، نتیجه ارزشمندی بود که انسان عاقل و خردمند را به آن کار متمایل می‌ساخت و

۱- «یا ایها الناس إنا خلقناکم من ذکرٍ و أنثی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا» (الحجرات، ۱۳)

۲- «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي حَمِدَ فِي الْكِتَابِ نَفْسَهُ وَ افْتَتَحَ بِالْحَمْدِ كِتَابَهُ وَ جَعَلَهُ أَوَّلَ مَحَلِّ نِعْمَتِهِ وَ آخِرَ جَزَاءِ أَهْلِ طَاعَتِهِ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَيْرِ بَرِيَّتِهِ وَ عَلَى آلِهِ أَيْمَةِ الرَّحْمَةِ وَ مَعَادِنِ الْحِكْمَةِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَانَ فِي نَبِيِّهِ الصَّادِقِ وَ كِتَابِهِ النَّاطِقِ أَنْ مِنْ أَحَقِّ الْأَسْبَابِ بِالصَّلَاةِ وَ أَوْلَى الْأُمُورِ بِالتَّقْدِيمِ سَبباً أَوْجِبَ نَسَباً وَ أَمْرًا أَعْقَبَ حَسَباً فَقَالَ جَلَّ ثَنَاؤُهُ وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْرًا وَ كَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا وَ قَالَ وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ... فَشَفِّعُوا شَافِعَكُمْ وَ أَنْكِحُوا خَاطِبِكُمْ فِي يُسْرٍ غَيْرِ عُسْرٍ أَقُولُ قَوْلِي هَذَا وَ اسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَ لَكُمْ»

(البلخی اصفهانی، ۱۳۷۸، دعای ۹۰)

شخص دارای توفیق و درستکاری به سوی آن شتاب می‌کرد؛ چرا که نزدیک‌ترین فرد به خداوند کسی است که امر او را پیروی کرده و حکمتش را اجرا نماید^۱.

بنابراین امام رضا علیه السلام ازدواج و تشکیل خانواده را امری عقلانی و براساس طبیعت جنس انسان تعریف کرده و تلاش دارند تا اهداف خداوند را از این مسئله بیان کنند. بنابراین به‌عنوان بخشی از این اهداف، به برخی از برکات این مسئله اشاره می‌کنند که عبارت از احسان و نیکی به یکدیگر و آشنایی و الفت با دیگران است که در ادامه مباحث به تفصیل در خصوص آن‌ها صحبت خواهد شد.

۱-۳- دعوت به تفکر برای انتخاب همسر شایسته: نتایج حاصل از تحلیل محتوای

ادعیه رضویه نشان می‌دهد که از منظر امام رضا علیه السلام نخستین گام اساسی در اصلاح فرد و جامعه، اقدام برای تشکیل خانواده و ازدواج است. از این‌روی ایشان در موارد متعددی ضمن اذعان به عقلانی بودن مسئله ازدواج و اشاره به فواید و کارکردهای تشکیل خانواده در جوامع انسانی، به معرفی ویژگی‌های همسران و همچنین توصیه‌هایی برای چگونگی انتخاب همسر نیز اقدام کرده‌اند. به‌عنوان مثال در بخش ششم از ادعیه مختص به ازدواج و دعاهاى ایشان هنگام اجرای خطبه عقد، تلاش کرده‌اند تا برخی از ویژگی‌های شایسته مردان و زنان برای تشکیل یک خانواده مطلوب را نیز بیان کنند؛ چرا که انتخاب همسر شایسته برای ازدواج یکی از مواقعی است که تفکر و تأمل فراوانی را می‌طلبد.

در آموزه‌های دینی تأکید شده که برای ازدواج نسبت به خانواده طرف مقابل حساس باشید و بررسی کنید او در چه خانواده‌ای بزرگ شده و شخصیت او شکل گرفته است؛ چرا که شخصیت انسان به این سادگی تغییر نمی‌کند. هرچند ممکن است فردی در خانواده‌ای نامتعادل به‌خوبی مراحل رشد را پشت سر گذاشته و به قوت و کمال ایمانی رسیده باشد. در این مواقع خود فرد است که باید با فکر کردن و درک شخصیت واقعی طرف مقابل، به‌دور از اندیشه‌های جاهلانه و خرافی تصمیم‌گیری کرده و راه زندگی خود را انتخاب کند. با توجه به همین نکته روشن می‌شود که چرا در روایات از ازدواج با دختری که زیبایی ظاهری دارد ولی در خانواده‌ای نامتعادل بزرگ شده، نهی فرموده‌اند. همچنین این تصور که بعد از ازدواج با قرار گرفتن در فضایی مناسب و برخورد درست می‌توان او را تغییر داد، کاملاً نادرست است.

۱- «وَلَوْ لَمْ يَكُنْ فِي الْمُنَاكِحَةِ وَالْمُصَاهِرَةِ آيَةٌ مُحْكَمَةٌ مُنْزَلَةٌ وَ لَا سُنَّةٌ مُتَّبَعَةٌ لَكَانَ فِيهَا جَعَلَ اللَّهُ فِيهَا مِنْ بَرِّ الْقَرِيبِ وَ تَأْلُفِ الْبُعِيدِ مَا رَغِبَ فِيهِ الْعَاقِلُ اللَّيِّبُ وَ سَارَعَ إِلَيْهِ الْمُؤَفَّقُ الْمُصِيبُ فَأَوْلَى النَّاسِ بِاللَّهِ مَنْ اتَّبَعَ أَمْرَهُ وَ أَنْفَذَ حُكْمَهُ وَ أَمْضَى قَضَاءَهُ وَ رَضِيَ جَزَاءَهُ وَ نَحْنُ نَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى أَنْ يُجِزَ لَنَا وَ لَكُمْ عَلَى أَوْفَقِ الْأُمُورِ» (دعای ۹۰).

به‌عنوان مثال امام رضا علیه السلام ضمن اجرای یکی از خطبه‌های عقد که واسطه آن بوده‌اند، می‌فرمایند: «پس بدانید که فلانی پس فلانی کسی است که مردانگی و عقل و شایستگی و نیت و فضیلتش را دانسته‌اید و او شریک شدن خویشاوندی با خانواده شما را دوست داشته و دختر باکرامت شما فلان خانم را خواستگاری و فلان مقدار را به‌عنوان مهریه به او بذل کرده است...». طبق سخنان امام علیه السلام در این خطبه، ویژگی‌های ذیل به‌عنوان صفات لازم و ضروری برای یک مرد و زن برای تشکیل خانواده استخراج می‌شود:

- مروت و جوانمردی
- عقلانیت
- شایستگی اخلاقی
- نیت صالح داشتن
- فضیلت و برتری در امور اجتماعی
- کرامت خانوادگی
- تمایل داشتن به تشکیل خانواده و زندگی مشترک
- توانایی بذل مال به‌عنوان مهریه

۲- آموزش محبت و مهرورزی

یکی از مطالب پرتکرار در ادعیه رضویه، اشاره به مقام و جایگاه والای والدین نزد خداوند متعال و به‌تبع آن در جامعه انسانی و توصیه به رعایت حقوق و احترام به ایشان در خانواده است. کاملاً مشخص است که این تذکرات برای آموزش محبت و مهرورزی به انسان است تا مهم‌ترین نیاز تربیتی او را برآورده کرده و زمینه‌ساز رشد دیگر فضائل اخلاقی در انسان شود. محیط خانواده، نخستین محیط برای تشکیل شخصیت متربی به حساب می‌آید. بنابراین لازم است والدین به نیازهای مهم او توجه ویژه داشته باشند؛ چرا که پاسخ‌گویی صحیح به این نیازها، اساس و پایه تربیت را تشکیل می‌دهد. از جمله نیازهای مهم و اولیه انسان، نیاز به محبت و مهرورزی است و ارضای این نیاز در فرزند، موجب آرامش روانی، امنیت خاطر، اعتماد به نفس، اعتماد به والدین و حتی سلامت جسمی می‌شود. در همین زمینه باید توجه داشت که پاسخ صحیح ندادن به این نیاز غالباً یکی از عوامل

۱- «ثُمَّ إِنَّ فُلَانًا بَنَ فُلَانًا مِنْ قَدِّ عَرَفْتُمْ مُرُوتَهُ وَ عَقْلَهُ وَ صِلَاحَهُ وَ بَيِّنَتَهُ وَ فَضْلَهُ وَ قَدْ أَحَبَّ شِرْكَتَكُمْ وَ خَطَبَ كَرِيمَتَكُمْ فُلَانَةً وَ بَدَّلَ لَهَا مِنْ الصَّدَاقِ كَذَا...» (دعای ۹۰).

سوق دادن اطفال، نوجوانان و حتی جوانان به سوی بزهکاری می‌شود.

بنابراین با محبت کردن به متربی، می‌توان جلوی بسیاری از انحرافات او را گرفت. علاوه بر اینکه با محبت به افراد تحت تربیت می‌توان علاقه آن‌ها را به محبت‌کننده جلب کرد. در نتیجه متربی به محبت‌کننده به خود اعتماد و اطمینان کرده و از این طریق زمینه تربیت‌های بعدی فراهم می‌شود؛ زیرا اصولاً انسان‌ها سر در گرو محبت دارند و محبت‌کننده به خود را دوست داشته و مطیع فرمان او هستند. بر این اساس این نیاز تربیتی را باید در طول تربیت در نظر داشت و آن را به‌عنوان راهنمای عمل، سرلوحه فعالیت‌های تربیتی قرار داد (داوودی و حسینی‌زاده، ۱۳۸۹، صص ۶۷-۷۱).

۲-۱- دعوت به محبت با تأکید بر رعایت احترام در خانواده: بر همین اساس مشاهده می‌شود که امام رضا علیه السلام در ادعیه متعددی به آیات مُشعر بر احسان و محبت به والدین اشاره کرده و خود نیز در ادعیه متعددی بر این مسئله تأکید می‌کنند. بخشی از آیات مورد اشاره در ادعیه امام رضا علیه السلام عبارت از ۸۳ بقره، ۳۶ نساء، ۱۵۱ انعام، ۲۳ اسراء و ۱۵ احقاف است.

همچنین یکی از عبارتها و اصطلاحات رایج در ادعیه آن حضرت، عبارت «خدایا من بنده تو، فرزند بنده تو^۱» است که به‌دفعات و در موارد متعددی برای جلب ترحم خداوند متعال و درخواست از او بیان شده و به نظر می‌رسد منظور از آن، تأکید حضرت بر توالد نسل‌ها که همانا دستور خداوند است و استفاده از حقوق و جایگاه والدین برای اجابت دعا بوده است (دعای ۸۴، ۱۲۲ و ۱۳۵).

امام رضا علیه السلام در ادعیه خود بر مسئله احسان به والدین و رعایت احترام ایشان تأکید بسیار کرده و بر مبنای آیات قرآن، علت این امر را محبت والدین نسبت به انسان در دوران کودکی و خردسالی می‌دانند. به‌عنوان مثال ایشان با استناد به آیات قرآن^۲ در چند مورد از ادعیه خود، به‌طور غیرمستقیم همگان را به رعایت محبت نسبت به والدین دعوت کرده‌اند (دعای ۹۱ و ۱۰۸). از دیگر عباراتی که توسط آن حضرت نقل شده و از بررسی منطقی آن می‌توان به مسئله محبت والدین نسبت به انسان آگاهی یافت، دعای آن حضرت در سجده نمازهای خود است که می‌فرمایند: «خداوندا تو برای من از پدر و مادر بهتر و مهربان‌تر هستی^۳» که می‌توان این‌گونه برداشت کرد که پس از خداوند متعال، نخستین گروه از انسان‌هایی که برای

۱- «فَأِنِّي عَبْدُكَ، وَابْنُ عَبْدِكَ».

۲- «وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِى صَغِيرًا» (اسراء، ۲۴).

۳- «يَا أَهْلَ التَّقْوَى وَالْمَغْفِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ أَنْتَ مَوْلَاىَ وَ سَيِّدِى فَاَرْزُقْنِى أَنْتَ خَيْرُ لى مِنْ أبى وَ أُمِّى وَ مِنَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ بى إِلَيْكَ قُفْرٌ وَ فَاقَةٌ» (دعای ۱۲۸).

انسان سودمند بوده و نسبت به او محبت دارند، والدین هستند و سپس نوبت به دیگران می‌رسد.

۲-۲- دعوت به محبت با تأکید ویژه بر نقش مادر در خانواده: امام رضا علیه السلام در تمام

مواردی که به مسئله احسان به والدین، جایگاه والای ایشان نزد خداوند متعال و طلب رحمت و مغفرت برای ایشان اشاره دارند، به‌طور غیرمستقیم به نقش پدر یا مادر در پایه‌گذاری و تشکیل خانواده نیز اشاره کرده‌اند. اما مطالعه دقیق ادعیه رضویه با استفاده از روش تحلیل محتوا نشان می‌دهد که در مواردی ایشان به‌طور مستقیم به نقش زنان و مادران در پایه‌گذاری بنیان خانواده اشاره کرده و بنابراین تأکید ویژه‌ای بر رعایت حقوق ایشان و محبت به مادر در نظام خانواده داشته و حتی ادعیه مخصوصی برای ایشان صادر کرده‌اند.

به‌عنوان نمونه آن حضرت حرزی را برای زنان باردار توصیه کرده‌اند که در آن به ۲۵ آیه قرآن کریم استناد شده و مفاد آن درخواست از خداوند متعال برای زایمان سالم و راحت زنان است. به‌عنوان مثال در دعای ۴۶ به کرات از آیات قرآن مجید استفاده شده و به‌طور ویژه به داستان حضرت مریم سلام الله علیها، سختی‌های زایمان ایشان و نعمات و رحمتی که خداوند به خاطر تحمل این سختی‌ها به وی عطاء نموده، اشاره کرده و براین اساس خواستار نعماتی مشابه برای زنان باردار شده‌اند.

همچنین حضرت در این دعا به دیگر آیاتی از قرآن کریم که در آن‌ها به مسئله خلقت انسان از یک زن و مرد و مراحل خلقت و نقش پدر و مادر در تشکیل خانواده و به‌ویژه نقش زن در پایه‌گذاری خانواده می‌پردازد نیز اشاره کرده‌اند که بخشی از آن‌ها در قسمت مقام والای والدین گذشت.

به‌عنوان نمونه‌ای دیگر در این زمینه می‌توان به یکی دیگر از ادعیه‌های منقول از امام رضا علیه السلام اشاره کرد که در آن برای شب زفاف و هنگام ورود زن به خانه شوهر دعایی خاص صادر شده است. مضامین این دعا نیز بیانگر تأکید آن حضرت بر بهره‌گیری از امر ازدواج برای تولد فرزندی مبارک، متعادل، مؤمن و خدایرست و درنهایت تشکیل خانواده‌ای اسلامی و خداجوی و مؤمن است که همانا خانواده مطلوب از منظر اسلام است.^۱

۳- آموزش حقوق اجتماعی

به‌طور کلی در دین مبین اسلام بر مسئله رعایت حق و انجام تکالیف تأکید بسیاری شده است. از جمله حقوقی که برعهده انسان است، حقوق الهی به‌معنای انجام تکالیف انسانی و شرعی و حقوق

۱- «اللَّهُمَّ بِأَمَانَتِكَ أَخَذْتَهَا وَبِعَيْثَانِكَ اسْتَحْلَلْتُ فَرْجَهَا اللَّهُمَّ فَارْزُقْنِي مِنْهَا وَلِدًا مُبَارَكًا سَوِيًّا وَ لَا تَجْعَلْ لِلشَّيْطَانِ فِيهِ شِرْكَاً وَ لَا نَصِيْباً» (دعای ۱۵۱).

اجتماعی به معنای رعایت حریم دیگران در زندگی فردی و اجتماعی است که اصطلاحاً در ادبیات دینی و فقهی به آن «حق الناس» و در ادبیات علوم اجتماعی و علوم سیاسی به آن «حقوق شهروندی» گفته می‌شود. در آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام فراتر از آنچه بر مسئله حق بندگی و انجام تکالیف شرعی به عنوان یکی از مخلوقات خداوند اشاره شده، بر مسئله حق الناس و حقوق شهروندی نیز اشاره شده است؛ چرا که رعایت نکردن آن‌ها به مثابه نادیده گرفتن دیگران در زندگی اجتماعی بوده و نظم جامعه برای رشد فضائل اخلاقی را بر هم زده و باعث گسترش ردائل اخلاقی می‌شود. اما آنچه در این میان مهم است، گستره حقوقی است که در احادیث معصومین علیهم السلام بیان شده که در یک نگاه کلی می‌توان از آن با عنوان «حقوق اجتماعی» یاد کرد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، رعایت حقوق والدین، اعضای خانواده و خدمت‌رسانی به آن‌ها با رویکرد ادای تکلیف است، نه با رویکرد بیگاری و بردگی که در بخش مربوط توضیح داده خواهد شد.

۳-۱- دعوت به رعایت حق الناس با تأکید بر انجام تکالیف در خانواده: تحلیل

محتوای ادعیه رضوی نشان می‌دهد که ایشان تلاش داشتند با تأکید بر آموزه‌هایی مانند ضرورت انجام تکالیف اعضای خانواده، احسان و نیکوکاری به والدین و اعضای خانواده، احترام به خواسته‌های والدین، انجام تکالیف در قبال والدین و اعضای خانواده، دعا برای والدین، طلب رحمت برای آن‌ها و مواردی از این دست، به مسئله رعایت حق الناس در زندگی اشاره کرده و این آموزه مهم و بنیادین را آموزش دهند. مطلب مهمی که بر ضرورت رعایت حقوق والدین به عنوان بخشی از حق الناس اشاره دارد، طلب رحمت از خداوند به خاطر حرمت اعضای خانواده و ضرورت رعایت حقوق ایشان است که در بخشی از ادعیه رضویه آمده است. ایشان در یکی از ادعیه خود برای طلب باران، رحمت و نعمت بر جامعه اسلامی، خداوند را به خاطر پیرمردانی که عمری را در اطاعت و عبادت او گذرانده و کودکانی که هنوز شیرخواره‌اند و مرتکب گناهی نشده‌اند، قسم می‌دهد.^۱

به عنوان نمونه‌ای دیگر، یکی از عبارتهای پرکاربرد در ادعیه امام رضا علیه السلام، طلب مغفرت برای خود و والدین است که به دفعات در ادعیه مختلف تکرار شده است.^۲ در دعای قنوت امام رضا علیه السلام نیز این عبارت به چشم می‌خورد (دعای ۱۲۳). همچنین در دعایی دیگر پس از آنکه به طور کلی برای همه مؤمنین و مؤمنان دعا نموده، به عنوان ذکر خاص پس از عام که نشان‌دهنده اهمیت و اختصاص است، به والدین، همسران و فرزندان نیز اشاره کرده و از خداوند متعال برای ایشان طلب نجات از آتش

۱- «اللَّهُمَّ ارْحَمْنَا بِمَسَائِدِ رُغَعٍ وَ صَبِيَّانِ رُضَعٍ...» (دعای ۱۰۹).

۲- «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَأَرْحَمَهُمَا كَمَا رَحِمْتَنِي صَغِيرًا» (ر.ک: دعای ۶۷، ۹۳، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۶۱).

دوزخ و فلاح کرده‌اند (دعای ۱۳).

پرواضح است یکی از ویژه‌ترین ادعیه ایشان در این خصوص، دعا برای والدین پس از رحلت و وفات ایشان است که بدین شرح ذکر شده است: «خدایا به والدینم که درون تخته‌سنگ‌های قبر اسیر و غریبند و از اهل و خانه‌ها دورند، رحم کن. خداوندا تنهایی‌شان را با انوار احسان و نیکی‌ات پیوند ده و دلتنگی ایشان را با آثار و برکات آمرزش برطرف و به انس و الفت تبدیل کن. و برای نیکوکارشان خوش‌حالی و نعمت و برای بدکارشان آمرزش و رحمت را در هر زمان و به‌صورت نو به نو نصیب فرما. تا اینکه والدینم با عطف و مهربانیت از خطرهای قیامت ایمن شوند و با رحمت آن دو را در خانه اقامت ابدی ساکن گردانی. خدایا بین من و آنان در آن نعمت‌های والای بهشتی آشنایی برقرار کن تا این‌که خوش‌حالی قبلی و بعدی از آن نعمت را شامل حال ما گردانی. سرورم، اگر از عملم چیزی را سراغ داری که مقام و منزلت آن دو را بالا می‌برد و تکریم و بزرگداشت آنان را می‌افزاید، پس تا زمانی که حقشان بر گردنم ایجاد می‌کند، آن عمل را برای آنان قرار بده و مرا در رحمت با آنان شریک گردان و آن دو را رحم کن. همان‌گونه که در کودکی با مهربانی و رحمت مرا پرورش دادند» (دعای ۹). همچنین منقول است که آن حضرت هنگام قرائت نماز میّت بر طفلی صغیر چنین دعا کرده‌اند: «خداوند این طفل را ذخیره و پشتوانه‌ای برای والدینش و مایه افزایش اجر و ثوابشان گردان^۱».

۳-۲- دعوت به انجام تکالیف اجتماعی با تأکید بر مسئولیت‌پذیری نسبت به

خانواده: از دیگر مواردی که بررسی محتوایی آن منجر به کشف یکی دیگر از کارکردهای تربیتی خانواده بر افراد و جوامع انسانی است و به رشد حس «مسئولیت‌پذیری افراد در جامعه» کمک قابل توجهی می‌کند، تأکیدات بسیار امام بر محافظت از خانواده و به امانت سپردن ایشان اولاً به خداوند متعال و ثانیاً به افرادی مطمئن و امین در هنگام رهسپاری برای مسافرت یا پس از مرگ است. بدیهی است از این تأکیدات می‌توان به لزوم مسئولیت‌پذیر بودن افراد در قبال اعضای خانواده و بالتبع نسبت به جامعه پی برد که یکی از مهم‌ترین کارکردهای تربیتی خانواده بر روی افراد است.

به‌عنوان نمونه نقل شده که آن حضرت هرگاه به مسافرت رفته یا کسی خبر مسافرت خود را به ایشان اعلام می‌کرد، دعایی در حق وی می‌کردند که بخشی از آن به مسئولیت فرد در قبال خانواده

۱- «اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ لِأَبَوَيْهِ وَ لَنَا ذُخْرًا وَ مَزِيدًا وَ فَرَطًا وَ أَجْرًا» (دعای ۱۶۳).

اشاره دارد^۱. همچنین آنگاه که ایشان به دعوت مأمون عباسی مجبور به ترک وطن و خانواده خود در مدینه النبی ﷺ شده و رهسپار طوس گشتند، دعایی با صدای بلند قرائت کردند که همه اهل خانه و حضار به گریه افتاده و متوجه شدند که این سفر، سفری بی‌بازگشت و آخرین سفر آن حضرت است. در این دعا نیز به موضوع انجام تکالیف و مسئولیت در قبال خانواده اشاره شده است^۲.

بنابراین الگوی تربیتی امام رضا علیه السلام در رابطه با خانواده، مقدم داشتن ایشان بر خود است که البته این مطلب از سیره و اقوال دیگر معصومین علیهم السلام نیز برداشت می‌شود. بنابراین سایر وظایف همچون برآورده ساختن نیازها، راهنمایی و هدایت، نصیحت کردن، رازداری، عفو و گذشت، پوشاندن عیب‌ها، کمک کردن به آن‌ها در مسائل خانه، یاری رساندن به مظلومان ایشان و دیدار و ملاقات آن‌ها هنگامی که از سفر باز می‌گردند، ناظر به همین اصل است که نشان می‌دهد ساختن یک جامعه کامل به مثابه مدینه فاضله، در گرو عمل کردن همه اقشار اجتماع به معارف اسلامی است.

۳-۳- دعوت به رعایت اولویت‌ها با تأکید بر اولویت در خدمت‌رسانی به خانواده: آنچه

از مضامین ادعیه رضوی برداشت می‌شود این است که نخستین گروهی که لازم است در خدمت‌گزاری و رعایت حقوق اجتماعی در جامعه، وجهه همت انسان قرار گیرد، خانواده است که شامل برآورده ساختن احتیاجات مادی و معنوی اهل خانه و مهم‌تر از آن، تربیت و حفاظت همه‌جانبه از ایشان در مقابل خطرات اعتقادی، فرهنگی و اجتماعی است و پس از آن است که نوبت به اجتماع اسلامی می‌رسد و در این عرصه نیز سودمندترین و ماندگارترین خدمت، تلاش برای رشد همه‌جانبه خلق خدا به‌ویژه در حوزه اخلاق است. بدیهی است این آموزه اگر در بستر خانواده نهادینه شود، پس از حضور فرد در اجتماع اثرات تربیتی فوق‌العاده‌ای خواهد داشت.

به‌عنوان مثال امام رضا علیه السلام در فقراتی از ادعیه خود به نکته مذکور تصریح کرده و بیان می‌کنند که وجهه همت ایشان، اصلاح امور خانواده و برادران خود است که این کار را از روی محبت و مودت نسبت به ایشان در همه حال، شب و روز انجام داده و از این بابت از خداوند متعال طلب جزا و اجر می‌نمایند^۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱- «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَوْدِعُكَ دِينِي وَ نَفْسِي وَ أَهْلِي وَ وُلْدِي وَ عِيَالِي ...» (دعای ۱۲۹).

۲- «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَوْدِعُكَ الْيَوْمَ دِينِي وَ مَالِي وَ نَفْسِي وَ أَهْلِي وَ وُلْدِي وَ جَمِيعَ جِيرَانِي وَ إِخْوَانِي الْمُؤْمِنِينَ الشَّاهِدِينَ مِنَّا وَ الْغَائِبَ عَنَّا...» (دعای ۱۳۰).

۳- «اللَّهُمَّ إِن كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي أَحِبُّ صَلَاحَهُمْ وَ أَنِّي بَارٌّ بِهِمْ وَاصِلٌ لَهُمْ رَفِيقٌ عَلَيْهِمْ أُغْنِي بِأُمُورِهِمْ لَيْلًا وَ نَهَارًا فَاجْزِنِي بِهِ خَيْرًا» (دعای ۹۸).

همان‌طور که گفته شد، اولویت خدمت‌گزاری با خانواده است. از این‌رو امام رضا علیه السلام این مسئله را محبوب‌تر از آزاد کردن برده در راه خدا معرفی کرده و می‌فرماید: «اگر به بازاری وارد شوم و با من پولی باشد که با آن برای خانواده‌ام گوشتی که مورد نیاز آن‌هاست بخرم، این کار برای من از آزاد کردن بنده‌ای در راه خدا دوست‌داشتنی‌تر است»^۱. خدمت‌گزاری به خانواده در سیره این امام همام به وضوح قابل مشاهده است. به‌عنوان نمونه محمدبن اسحاق نقل می‌کند در مدینه خانواده‌هایی بودند که مایحتاج زندگی آن‌ها می‌رسید و آنان نمی‌دانستند غذایشان از کجا تأمین می‌شود؛ تا هنگامی که علی ابن موسی رضا علیه السلام هجرت کردند و معیشت آنان قطع شد [آن زمان بود که به فقیرنوازی امام رضا علیه السلام پی بردند] (طبرسی، ۱۳۹۰ هـ ص ۲۶۱).

۴-۳- دعوت به رعایت تعادل در روابط اجتماعی با تأکید بر اهتمام به امور همه

اعضای خانواده: این آموزه تربیتی که از تحلیل محتوای ادعیه رضوی برداشت شده، بیانگر این نکته مهم است که هر انسانی می‌بایست نسبت به امور همه اعضای خانواده خود حساس و پیگیر بوده و نباید در این خصوص تبعیض قائل شود و فقط به برخی افراد توجه داشته و از برخی دیگر روی‌گردان باشد. امام رضا علیه السلام در ادعیه خود تلاش دارند مسئله مسئولیت‌پذیری و اهتمام به امور همه اعضای خانواده را نیز به مردم آموزش دهند. به‌عنوان مثال ایشان ضمن به امانت سپردن اعضای خانواده خود در مرحله اول به خداوند متعال و سپس به افراد مطمئن در هنگام مسافرت (دعای ۱۳۰ - ۱۲۹)، در موارد دیگر خود اقدام به انجام اموری در راستای خدمت به خانواده و اصلاح امور ایشان می‌نمایند که بررسی موارد و مصادیق آن نشان می‌دهد که ایشان به همه اعضای خانواده توجه داشته و تعادل را در این زمینه رعایت می‌کنند. در برخی ادعیه به‌صراحت، مسئله اصلاح امور اعضای خانواده اشاره شده و از خداوند متعال درخواست کرده‌اند شر شیاطین انس و جن را از ایشان دور کرده و موجبات بندگی را برای ایشان فراهم آورند^۲.

همچنین در دعای دیگر پس از درخواست طلب غفران برای برادران مؤمن که در مرحله اول، اعضای

۱- «لأن أدخل السوق و معي دراهم أتباع به ليعالي لهما و قد قرموا أحب إلي من أن اغتق نسمة» (دعای ۱۸، کلینی، ۱۳۷۷ هـ ج ۴، ص ۱۲).

۲- «اللهم إن كنت تعلم أتي أحب صلاحهم و أتي بارئ بهم واصل لهم رقيق عليهم أعتى بأمرهم لئلا و نهأراً فأجزني به خيراً و إن كنت على غير ذلك فانت علام الغيوب فأجزني به ما أنا أهله إن كان شراً فسرّاً و إن كان خيراً فخيراً اللهم أصلحهم و أصلح لهم و أحسن عناً و عنهم الشيطان و أعنهم على طاعتك و وفقهم لرشدك» (دعای ۹۸).

خانواده هستند، از خداوند طلب متابعت و همراهی و پیوند با ایشان را دارند^۱.

۳-۵- دعوت به الهام‌گیری از الگوی خانواده در روابط اجتماعی: یکی از مهم‌ترین

آموزه‌های تربیتی امام رضا علیه السلام در ادعیه خود این است که روابط انسانی حاکم بر اعضای خانواده به‌عنوان یک جامعه کوچک، می‌بایست بر دیگر اعضای جامعه اسلامی نیز تسری پیدا کرده و عام و فراگیر شوند تا جامعه اسلامی که متشکل از تعداد کثیری خانواده (به‌مثابه جامعه کوچک) است، در نهایت به سعادت برسد. این مطلب بدین معناست که آن حضرت تلاش دارند تا الگوی روابط حاکم بر خانواده را در اجتماع نیز پایه‌گذاری کنند. به‌عنوان مثال یکی از مهم‌ترین اصولی که تک‌تک افراد جامعه برای رسیدن به سعادت، بایستی خود را ملزم به انجام آن کنند، احترام به دیگران، گذشت و ایثار، انجام تکالیف نسبت به دیگران، رعایت اولویت‌ها در انجام تکالیف و در نهایت رعایت تعادل در ارتباط با دیگران است که در این راستا می‌توان از مدل خانواده و روابط موجود در آن نمونه‌برداری کرد.

در همین راستا امام رضا علیه السلام به یکی از اصحاب خود به نام زُهری فرمودند: «ای زُهری! چه می‌شود که مسلمانان را نیز همانند اعضا خانواده‌ات حساب کنی؟ آن‌ها که از تو بزرگ‌تر هستند همچون پدر، آن‌ها که کوچک‌ترند چون فرزندان و آن‌ها که هم سن و هم‌سطح خودت باشند همچون برادران به شمار آیند. آیا دوست داری که در حق یکی از اعضا خانواده‌ات تجاوز و ظلمی شود و گزندی به یکی از آن‌ها وارد شود؟ یا آنکه بی‌جهت آبرویش ریخته شود؟

اگر شیطان ملعون تو را وسوسه کند که بر یکی از مسلمانان برتری و فضیلت داری، دقت کن. [در مورد] آنکه از تو بزرگ‌تر است بگو او قبل از من ایمان آورده و پیش از من کار خیر و عمل صالح انجام داده است، پس او بر من فضیلت و برتری دارد. اگر از تو کوچک‌تر باشد بگو من پیش از او گناه و معصیت کرده و خطاکارم و او از من بهتر و برتر است. و اگر هم‌ردیف و هم‌سطح توست بگو من به گناهان خود مطمئن هستم، ولی نسبت به او مشکوکم و به گناه او یقین ندارم. پس من از او بهتر نیستم. چنانچه مسلمانان تو را تعظیم و احترام کنند بگو آن‌ها بامعرفت و باادب هستند و چنانچه تو را کوچک شمردند و تحقیرت کنند بگو در اثر خلاف‌های خودم است و من خود را در بی‌اعتنائی آن‌ها نسبت به خودم مقصر می‌دانم. اگر در جامعه این‌چنین معاشرت کرده و با این روش و اندیشه برخورد و حرکت کنی، بهترین زندگی را خواهی داشت؛ دوستان پرمحبت و دلسوز تو بسیار خواهند شد و

۱- «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَ لِجَمِيعِ إِخْوَانِنَا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ الْأَحْيَاءِ مِنْهُمْ وَ الْأَمْوَاتِ تَابِعْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُمْ بِالْخَيْرَاتِ إِنَّكَ مُجِيبُ الدَّعَوَاتِ وَ وَليُّ الْحَسَنَاتِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (دعای ۱۲۰).

دشمنان و مخالفین کمتری را خواهی یافت. و بدان که بهترین مردمان کسی است که بیشترین خیر را به هموعان خود برساند، گرچه هیچ خیری به او نرسیده باشد و خود را از تمام افراد بی‌نیاز بداند و چشم‌داشتی به کسی نداشته باشد (طبرسی، ۱۴۰۳ هـ ج ۲، ص ۳۲۰).

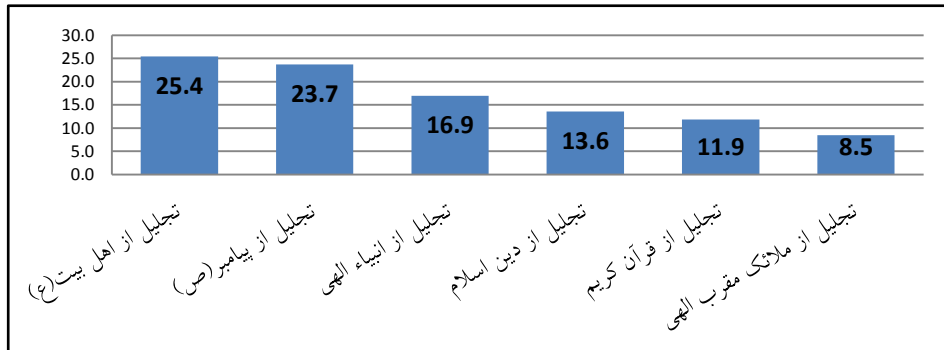
پرواضح است که رعایت احترام و انجام تکالیف نسبت به دیگران با بهره‌گیری از الگوی خانواده به‌صراحت در این روایت مورد تأکید قرار گرفته و از آن می‌توان به‌مثابه یکی از مهم‌ترین کارکردهای تربیتی خانواده در جامعه اسلامی نام برد؛ چرا که از جمله مؤلفه‌های تربیتی که زمینه وصول انسان به هدف غایی خود را فراهم می‌آورد، انجام وظایفی است که معارف اسلامی برای انسان در ارتباط با هموعان در اجتماع تعیین کرده است. متأسفانه امروزه به‌دلیل اقتضائات زندگی در کلان‌شهرها به همراه پیشرفت‌های تکنولوژی در زمینه رسانه‌های ارتباط جمعی، حوزه ارتباطات فردی و چهره‌به‌چهره و به‌تبع آن دگردوستی به‌شدت محدود شده است. به‌طوری‌که محیط زندگی و افراد ساکن آن به‌خصوص همسایگان در کانون توجه خانواده‌ها قرار ندارند. درحالی‌که از توصیه‌های بسیار مؤکد دین اسلام، غافل نشدن از هموعان و دستگیری از همسایگان و سایر افراد اجتماع است. چه این که یکی از زمینه‌های مهم تربیت در این عرصه، انتقال روحیه نوع‌دوستی توسط خانواده به اعضای خود به شمار می‌رود.

۶-۳- عینیت‌بخشی به آموزه‌های تربیتی با معرفی اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌عنوان

الگوی خانواده مطلوب: از رایج‌ترین روش‌های آموزشی، محسوس و ملموس کردن آموزه‌ها و عینیت‌بخشی به آن‌ها، به‌ویژه آموزه‌های نظری و ذهنی در راستای درونی ساختن آن‌هاست. انسان‌ها بیشتر آموزه‌های خود را از راه حواس ظاهر می‌گیرند؛ زیرا همواره با حواس ظاهر سر و کار دارند. از این رو اگر آموزش از راه حواس صورت گیرد، ساده‌تر و زودتر آموخته می‌شود. امروزه کیفیت درونی ساختن ارزش‌های اخلاقی در متربیان بسیار مورد توجه اندیشمندان تعلیم و تربیت قرار گرفته و در پیوند سه حوزه شناخت محتوای آموزش و بینش‌افزایی، گرایش به‌سوی انجام محتوا و انجام ارادی عمل براساس همین محتوا پی‌جویی می‌شود.

در این زمینه یکی از روش‌هایی که می‌توان از مکتب تربیتی امام رضا علیه‌السلام برداشت کرده و مورد استفاده قرار داد، عینیت‌بخشی به محتوای آموزشی با هدف درونی‌سازی آن‌ها برای مخاطبان و متربیان در قالب محسوسات است که از آن جمله می‌توان به معرفی اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌عنوان خانواده مطلوب از منظر دین اسلام، اشاره کرد. همان‌گونه که شرح آن رفت، ساختار حاکم بر ادعیه رضویه بیانگر آن است که این متون بیش از آنکه در قالب‌های بیانی دعا و درخواست صادر شده باشند، به قالب‌های بیانی تجلیل، توصیف و توصیه می‌پردازند. از جمله مهم‌ترین مواردی که در این

متون به تجلیل از آن پرداخته شده، مقام شامخ اهل بیت علیهم السلام، پیامبر اکرم و انبیاء الهی است که نمودار شماره ۱ گویای این مطلب است.

نمودار ۱: سنجش فراوانی تجلیل‌های ادعیه رضوی

درخصوص توصیه‌های مندرج در این متون نیز باید گفت مهم‌ترین توصیه‌ای که در این ادعیه بدان پرداخته شده، توصیه به توسل به اهل‌بیت علیهم السلام برای الگوگیری از ایشان است. آن حضرت در ابتدا بیان می‌کنند که توسل جستن به اهل‌بیت علیهم السلام یک دستور الهی است^۱ و سپس در ادعیه دیگری بر توسل جستن به اهل‌بیت علیهم السلام توصیه کرده و همگان را به الگوگیری از اهل‌بیت علیهم السلام و نظام خانواده ایشان فرا می‌خوانند^۲. همچنین می‌توان در این رابطه به دعای شماره ۲۳ اشاره کرد که بخش سوم آن کاملاً با این رویکرد از آن امام همام صادر شده که در کتب ادعیه به صورت جداگانه با عنوان «دعای توسل» از آن یاد می‌شود. از مجموع مطالب فوق می‌توان چنین نتیجه گرفت که آن حضرت تلاش دارند تا با معرفی و

۱- «اللَّهُمَّ يَا رَبَّ أَنْتَ عَظَمْتَ حَقَّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَتَوَسَّلُوا بِنَا كَمَا أَمَرْتَ وَأَمَلُوا فَضْلَكَ وَرَحْمَتَكَ وَتَوَقَّعُوا إِحْسَانَكَ وَنِعْمَتَكَ فَاسْقِهِمْ سَقِيًّا نَافِعًا عَامًّا» (دعای ۱۸).

۲- «تَوَسَّلْتُ بِهِمْ إِلَيْكَ - مُتَقَرِّبًا إِلَى رَسُولِكَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ثُمَّ عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الزَّهْرَاءِ سَيِّدَةِ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ وَ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ وَ عَلِيٍّ وَ مُحَمَّدٍ وَ جَعْفَرٍ وَ مُوسَى وَ عَلِيٍّ وَ مُحَمَّدٍ وَ عَلِيٍّ وَ الْحَسَنِ وَ مَنْ بَعْدَهُمْ يُقِيمُ الْمَحَجَّةَ إِلَى الْحُجَّةِ الْمَسْتُورَةِ مِنْ وُلْدِهِ الْمَرْجُوِّ لِلْأُمَّةِ مِنْ بَعْدِهِ» (دعای ۲۱).

تجلیل از اهل بیت علیهم السلام و توصیه به توسل به ایشان، این خانواده اهل کرامت و فضیلت را به عنوان خانواده‌ای نمونه و الگو به همگان معرفی کرده و زمینه الگوپذیری از ایشان را در زمینه‌های مختلف فراهم کنند که یکی از این زمینه‌ها، موضوع «خانواده» است.

به عنوان نمونه ایشان در برخی از ادعیه خود با توسل به پیامبر اکرم ﷺ، امیرالمؤمنین علیه السلام، فاطمه زهرا سلام الله علیها و سپس فرزندان گرامی شان، اولاً افراد این خانواده الگو و نمونه را معرفی کرده و سپس جایگاه و شأن ایشان را نیز به ترتیب معرفی نمایند که خود الگویی برای تعیین رتبه و جایگاه هریک از اعضای خانواده در نظام‌های اجتماعی است (دعای ۹).

بحث و نتیجه گیری

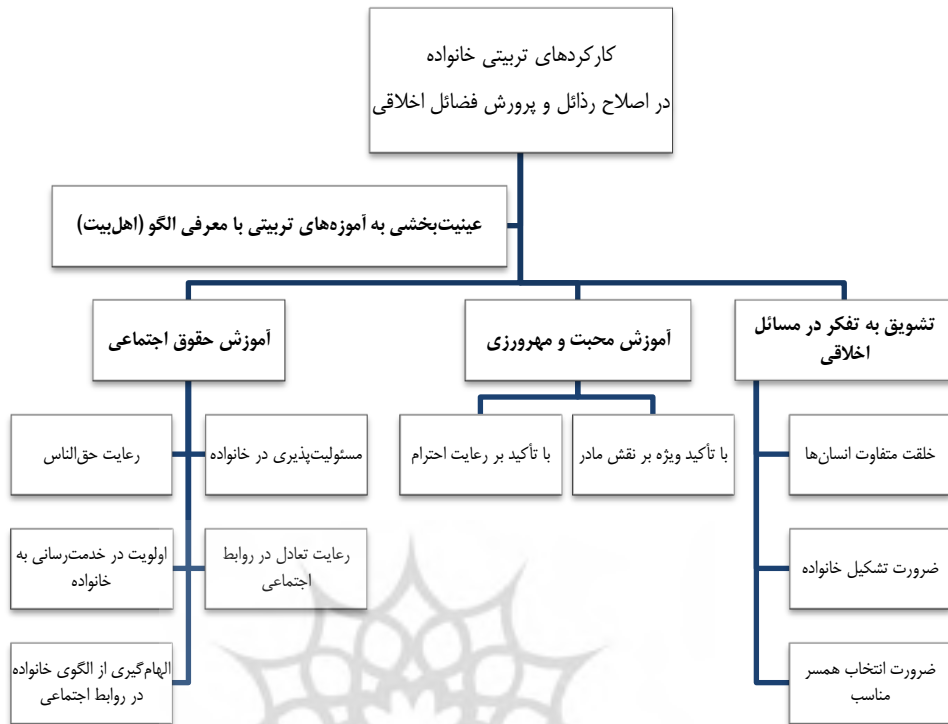
در این مقاله سعی شده برخلاف کتب تاریخی یا شرح حال نگاری که تنها از کلمات ائمه اطهار علیهم السلام برای استنادات تاریخی خود استفاده می‌کنند، به تحلیل محتوای آنچه امام رضا علیه السلام در ادعیه خود به امت جامعه اسلامی آموزش داده‌اند، پرداخته و از خلال آن، دیدگاه‌ها و مبانی ایشان را پیرامون مسائل مهم استخراج کنیم. همچنین از آنجاکه این کلمات و عبارات، گفتارهای یک فرد عادی نبوده و از امام معصوم علیه السلام صادر شده، می‌توان از تحلیل محتوای آن‌ها به مبانی و اصولی دست یافت که راه‌گشای جامعه اسلامی برای نیل به سعادت و کمال باشد. چرا که کلام معصوم علیه السلام در واقع تبیین‌کننده سنت رسول اکرم ﷺ و تفسیر آیات قرآن کریم است.

در کتب و منابع تاریخی و روایی، متونی با عنوان ادعیه رضویه نقل شده که نتایج حاصل از تحلیل محتوای آن‌ها نشان می‌دهد بیش از آنکه این متون جنبه دعایی داشته باشند، جنبه آموزشی داشته و آن امام همام تلاش داشته‌اند تا با استفاده از ابزار تبلیغاتی دعا، مفاهیم مهمی را به جامعه اسلامی آموزش دهند.

تأمل در کلام این امام بزرگوار بیانگر آن است که خانواده نسبت به اجتماع، از اولویت بیشتری برخوردار بوده و دارای جایگاهی بس عظیم است. خانواده مطلوب از نظر اسلام آن است که ارکان آن شایسته و منطبق با استانداردهای اسلامی بوده، مناسبات و روابطی منطبق با آموزه‌های دینی بر آن‌ها حاکم باشد و نهایتاً خروجی آن انسان‌هایی شایسته و مؤثر در ساخته شدن جامعه ایده‌آل اسلامی باشند. بر مبنای تحلیل محتوای ادعیه رضویه، یک خانواده مطلوب، کارکردهای تربیتی خاصی در راستای ردیلت‌زدائی و فضیلت‌افزایی دارد. از جمله این‌که:

۱- بنیان خانواده به واسطه تعقل در ضرورت ازدواج و نیز انتخاب عاقلانه همسر مناسب، مستحکم است.

- ۲- همه اعضای خانواده به یکدیگر عشق ورزیده و نیاز اساسی به مهر و محبت را در کانون خانواده پاسخ می‌دهند.
- ۳- همه اعضای خانواده به یکدیگر احترام گذاشته و جایگاه پدر و مادر با کارکردهای خاصی که دارند، محفوظ است.
- ۴- اعضای خانواده حقوق فردی و اجتماعی همدیگر را رعایت کرده، نسبت به یکدیگر مسئول بوده، در برخورد با هم تعادل در رفتار را رعایت کرده و در خدمت همدیگر هستند.
- ۵- اعضای خانواده با الهام‌گیری از الگوی روابط حاکم بر خانواده، در اجتماع نیز حقوق دیگر انسان‌ها را محترم شمرده و به یکدیگر محبت می‌کنند.
- ۶- خانواده‌ها با الگوگیری از اهل بیت علیهم‌السلام تلاش می‌کنند تا آموزه‌های معرفتی ایشان را در زندگی جاری کرده و همانند ایشان زندگی کنند.
- ۷- از منظر امام رضا علیه‌السلام، الگوی یک خانواده مطلوب، اهل بیت علیهم‌السلام است که به الگوپذیری از ایشان و تبعیت از دستورات عمل‌های ایشان در ادعیه رضوی علیه‌السلام تأکید بسیار شده است. در نهایت اینکه مطالعه روشمند ادعیه امام رضا علیه‌السلام نشان می‌دهد در این متون، نسبت به موضوع خانواده توجه خاصی صورت گرفته و راهکارهای ویژه‌ای برای رشد و اعتلای نهاد خانواده در جامعه اسلامی و تقویت بنیان‌های آن براساس نمودار شماره ۲ ارائه شده است.

نمودار ۲: راهکارهای رشد و اعتلای نهاد خانواده در جامعه اسلامی بر مبنای ادعیه رضوی علیه السلام

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

- ابطحی اصفهانی، س. (۱۳۷۸). *الصحیفه الجامعه لادعیه علی بن موسی الرضا* و *ابنائہ الاربعه*. قم: مؤسسه امام الهادی.
- ابن اثیر، م. (۱۳۸۵ هـ). *النهایه فی غریب الحدیث*. ج ۶. بیروت: دار احیاء الکتب العربیه.
- ابن منظور، م. (۱۴۰۵ هـ). *لسان العرب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- استراوس، آ. و کوربین، ج. و. (۱۳۸۴). *اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها*. ترجمه بیوک محمدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اعزاز، ش. (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی خانواده*. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- انصاری، ع. (۱۳۷۱). *طبقات الصوفیه*. به کوشش عبدالرحی حبیبی. تهران: نشر سروش.
- جانی‌پور، م. (۱۳۹۱). *قدرت نرم و دفاع مقدس*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق .
- حسینی‌دهشیری، ا. (۱۳۷۰). *نگرشی به تربیت اخلاق از دیدگاه اسلام با تأکید بر دوره نوجوانی*. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- خمینی، ر. (۱۳۷۸). *صحیفه نور*. تهران: مؤسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی .
- داوودی، م. و حسینی‌زاده، ع. (۱۳۸۹). *سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام*. ج ۱۹. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- صفایی‌حائری، ع. (۱۳۸۶). *نظام اخلاقی اسلام*. قم: انتشارات لیلۃ القدر.
- طباطبایی، م. (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ج ۴. ترجمه سید محمدباقر موسوی‌همدانی. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، ف. (۱۳۹۰ هـ). *إعلام الوری بأعلام الهدی*. ج ۲. تهران: انتشارات اسلامیه.
- طبرسی، ف. (۱۴۰۳ هـ). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد: انتشارات مرتضی.
- عزتی، م. (۱۳۷۶). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.
- فراهیدی، خ. (۱۴۱۰ هـ). *کتاب العین*. ج ۴. قم: انتشارات هجرت.
- فیروزان، ت. (۱۳۶۰). *روش تحلیل محتوا*. تهران: انتشارات آگاه.
- کرپندورف، ک. (۱۳۷۸). *مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا*. ترجمه هوشنگ نائینی. تهران: انتشارات روش.
- کلینی، م. (۱۳۷۷ هـ). *الکافی*. به کوشش علی‌اکبر غفاری. تهران: انتشارات اسلامی.

Frankena, W. (2000). *To ward philosophy of education: In what is philosophy of education*. U.S.A: Macmillan.

Pearsall, J. (2001), *The New oxford dictionary of english*, Oxford University Press.

